

ЛИТЕРАТУРНА СРЕДА И ТВОРЧЕСКИ ОБРАЗ

Ангел Тодоров

1

„Момини сълзи“ — бледни и в много случаи несръчни подражания на сантименталната насока в Хайневата лирика — Пенчо Славейков пише в своето болнично легло в 1886—87 г. Самият той неколкратно сочи слабостта на тая своя поезия, за да изтъкне „Епически песни“ като зряло начало на своето творчество. Но и у Славейков, както в нашата поезия в нейното начало (до Каравелов и Ботев), можем да забележим, че там, където това н а ч а л о е в духа и формата на писаната поезия, то е още тромаво и неумело — а докоснал ли се е поетът до живия извор на всяка поезия, народната, стиховете му зазвучават със силата на свежия художествен образ. Така, още преди да е стъкмил по книжен образец своите литературни опити („Момини сълзи“), Славейков в 1885 г. се вдъхновява от фолклорно-поетични образи и написва своето стихотворение „Луд гидия“. Не случайно, когато по-късно събира свои стихове за „Епически песни“, на първо място в тоя сборник той слага „Луд гидия“...

Народът в продължение на няколко столетия е създавал образа на жизнерадостния човек на изкуството, който свири на тамбура с упоение от естетическата наслада. Живописен е тоя образ: младият Стоян е обвесил на пояс „тая пуста тамбура“ и като свири, „невести разбой скършиа — старите хурки здροбиа“ — и дори кадията, комуто хората са се оплакали, че от „пуста тамбура“ не могат да си гледат работата, се увлича по силата на изкуството. Вместо да седи младия гидия, „стана кадия да игра“ — си фърли биниш в камара — си фърли шапка на греди“... „При така вече релефно очертания и изработен фолклорен образ, младият поет, едва 19-годишен, написва вдъхновено сво е стихотворение. Стихът, близък до народно-силабичния, лесно му се е поддал.

Не случайно Пенчо Славейков избира тая тема, тоя образ. От началото на предишната 1884 година, след нещастното му замръзване на пързалката в Пловдив, той лежи тежко болен — в дома на баща си, в София, старият поет-възрожденец Петко Славейков, в дъното на двора на сегашния площад Славейков (тогава — кален мегдан на самия край на града). След реакционния преврат на Батенберг в 1881 г. основното ядро на нашата писателска интелигенция, включително старият Славейков, опозиционно настроено против пронемската реакция, е намерило прибежище в тогавашната Източна Румелия, изкуствено отделена от общата родина. Там няколко години учи в гимназията пъргавият, буен Пенчо. Вечер писате-

лите (сред тях — Вазов, З. Стоянов, К. Величков и др.) се събират в дома на най-стария от тях — Петко Славейков — и разговорите им са пълни с недоволство против „швабата“ (княза). Често тук се чуват народни песни, а „приятелят на писателите“, крупният обществен деец Петко Каравелов (преди това — министър-председател в София), с голямо майсторство декламира цели поеми от Пушкин и други руски поети. Каравелов декламира вдъхновено — той стои прав, отмята косата си назад, издиги юмрук при по-силните, говорещи за подвизи места в декламираните поеми. . . По спомените на Екатерина Каравелова и други, „малкият Пенчо“, седнал в някой ъгъл в стаята, слуша „дял пренесен“ в тая дивна и така бодро казвана руска поезия. Образът на Петко Каравелов силно се запечатва в паметта му, прави му огромно впечатление — до там, че в тоя образ той вижда чертите на юначните водители на народните движения от миналото, начело с Бенковски. (В писмото си от Италия, към края на живота си, до д-р Кръстев от 26 февруари 1912 г. той твърди, че именно своя „учител в много неща от 15-та година“), т. е. от 15-годишната му възраст е имал пред очи при очертаването на образа на Войводата в „Кървава песен“: Петко Каравелов . . . Тук, в тая така значителна литературна среда, младият Славейков „си кърми душата“ с блянове — да бъде поет мъжествен-да възхвалит подвизите на народа, да го вдъхновява със своите песни. . .

А ето — цели няколко години той бурез мечтател лежи, смазан от тежък недъг, бори се със смъртта. Сборникът на Димитър и Константин Миладинови който е негова утеха и извор на радости в това тежко за него време, му предлага — като контраст на положението, в което е изпаднал, — образа на Стоян „лудия гидия“ с тамбурата. Пред болния поет като че ли възкръсват неговите пловдивски жизнерадостни мечти, в които се е виждал „с подвиг увенчан“ певец-поет — и сюжетът на народната песен попадал на раната, за да я оздрави и да оплоди с оригинален, бодър дух песента на младия поет. . .

Това стихотворение („Луд гидия“) е отправна точка на цялата поезия и жизнена съдба на Пенчо Славейков. Съвременниците го описват — през целия му живот — с болния му, недъгав вид, с тромавия му ход, със спънат говор — а независимо от навейте на мисли за тъгата като извор на поезия — поетът винаги подчертава своята жизнерадост, своята вяра в живота. Когато през 1887 г. Кирил Христов, в пристъп на своите чести (и лесно надживявани) отчаяния, му пише крайно песимистично писмо, включително това, че ще си купи въже да се обеси, Славейков му отговаря: „Няма ли, бе джанъм, да се отървеш от тази мизантропия да мислиш все лошото? Вземи пример от по-стари от тебе. . . Човекът да тегли — та да крепне духом поетът. Прати на мен 20-тых стотнки и наместо въже аз ще си купя с тях чаша вино и ще пия за твоё и мое здраве и дългоденствие“. Той говори против малодушието — и самата му поезия е богата с призови към бодрост, има (в повечето случаи) оптимистична насока.

В 1888 г. Славейков е вече станал от болничното легло. До 1892 г., когато отива в Лайпциг, той е в средата на младите тогавашни писатели, сред които на първо място се очертава Алеко Константинов. Това е време на най-грозна политическа диктатура, която, начело със Стамболов, се стреми да откъсне България от кръвните ѝ връзки с руския народ, със звярско потъпкване на народните свободи. Именно тогава Михайловски пише своите малки по обем, но най-значителни произведения — басните „Орел и охлюв“ и „Бухал и светулка“. Той ги печати в 1889 г. в единственото литературно опозиционно издание — списанието на Петко Каравелов

„Библиотека Свети Климент“ (1888—1891 г.). В дома на Петко Каравелов, на ъгъла на сегашните улици Иван Вазов и Васил Левски, срещу Народния театър и Градската градина, вечер се събират писатели и културни дейци с разговори за литература и политика, с една основна тенденция, която ясно личи по многото преводи в списанието: любов към руската литература и народ. . .

Вазов и други писатели от старото поколение са в емиграция, но Каравелов събира около себе си литературната младеж — и именно в тая среда Пенчо Славейков се сближава много с Алеко Константинов. В онова време млади писатели (между 20 и 30 години) са също Иван Шишманов (в началото — автор на поезия, но и на критика), Тодор Влайков, Христо Максимов, Никифор Попфилипов, Цанко Церковски, Мара Белчева, Георги Стаматов и др. След 80-те години, характерни с подземането на възрожденския дух и борби (в контраст на грубата следосвобожденска действителност), вече се набелязва, в края на това десетилетие и в началото на следващото (90-те години), силната критическо-реалистична струя, нелишена от народнически и други дребнобуржоазни илюзии. Дружбата на Пенчо Славейков с литературния кръг около Петко Каравелов го поставя в средището на политическата опозиция, която има демократично-буржоазен характер и съзнателно се бори против Стамболовата политика, все повече обвързваща България с империалистическия (главно немския) Запад, все повече откъсваща страната ни от благотворното влияние на руската култура. Тия няколко години (1888—92) са политически най-левите в живота на Пенчо Славейков — ръкописите му от това време, някои от тях публикувани от Велчо Велчев, говорят за живия му интерес (който после заглъхва) към руските писатели революционни демократи Чернишевски, Некрасов и др.

Ето един епизод от това време, който говори за открития конфликт на Славейков с революционния политически режим и неговата брутална полицейщина. Каравелов е арестуван и хвърлен в Черната джамия (затвора) — пред дома му, дето е останало семейството му, стои стражар и не допуска никого да влезе. Въпреки това Славейков, в силна и ядовита разпра със стражаря, като изпитва неговата физическа грубост, влиза в дома — акт на гражданска доблест, тъй като с това свое действие се компрометира пред властта, рискува сам да бъде арестуван. Той чувства дълг да утеши Каравеловото семейство, да му помогне — в едно време, когато всички пострахливи са се отдръпнали. Екатерина Каравелова ни го описва в момента на тая свада, в своя спомен — „яден, настръхнал, искри мятат пламналите му очи, в ръката му трепери цигара“.

Тоя, който поиска да напише биография на Пенчо Славейков, ще срещне голяма трудност по отношение на годините му в Лайпциг — любимата негова Липиска. Това са цели шест години (1892—96), и то години, през които излиза в два тома основната му поезия („Епически песни“), а за цялото това време са написани само няколко кратки спомени от неговите приятели. Ние нямаме данни за негови по-близки връзки с немски писатели (както и в по-късните си години, когато посещава Париж и Италия, не личи от нищо, че се е сближил с френски или италиански писатели). В Лайпциг той вижда немската идеалистическа литературна наука в лицето на своите професори, на първо място Фолкелт, и дружи с няколко немкини-студентки, които пишат поезия и които той по-късно слага в своята антология „Немски поети“ наред с класиците, въпреки литературната им незначителност. Тоя „западник“, както неизменно го определяше буржо-

азнага литературна история, чете в Лайпциг и немската, и руската литература (именно там, в близка дружба със студенти-руснаци, той научава добре руски език) — но главният му интерес е към България, главната му дружба е сред българските студенти. Стаята му е нещо като клуб на българската литература — получава нашите вестници, списания, книги, чете ги с огромен интерес към българския литературен живот, а вечер стаята му се изпълва с български студенти, с които той часове говори, спори по нашите, българските литературни въпроси. „Сякаш не бяхме в Лайпциг, а в София, четем в един спомен. Сред българските тогавашни студенти по онова време в Лайпциг има литератори — Велико Йорданов, Йосиф Фаденхехт (по-късно-известен юрист, но в началото — поет), изучаващите класическа филология Гаврил Кацаров и Димитър Дечев, Йордан Маринополски и други. . .

Но — макар и далече от България, където (при това не винаги) е само през ваканциите — главната литературна среда на Пенчо Славейков е списание „Мисъл“. . . И — изцяло в нея — след връщането си в България в 1898 година. . .

2

Редакция. . . Днешният читател, като има предвид сегашните редакции, си представя веднага цяло учреждение — с главен редактор, неговии заместници, отдели със завеждащи и с групи редактори, секретари, технически уредници, машинописци, шофьори, куриери. . . Не беше така преди Девети септември, а още повече — до Балканската война, не само в левите, а и в „буржоазните“ редакции. (Сегашните задачи на печата са по-големи и по-сложни.) Какво представлява редакцията на „Мисъл“? Един редактор — д-р Кръстьо Кръстев, който има друга служба (професор в Университета) — и редактира списанието в дома си, в единствената си лична стая, в която е и леглото му, в дома му на ул. Цар Аспарух. (Тоя дом е няколкостаен, за цялото му семейство). Големият представител на буржоазната идеология (по нашата най-обща представа за него) има горе-долу положението и заплатата на днешен учител по литература в средно училище, а от списанието не само не получава нищо, но и отделя от заплатата си, за да го издава, подписва полици в банките, „кърпи“. . . Ако дебелата „Мисъл“ може да излиза около десетилетие и половина, то е защото не плаща нито заплати, нито хонорари — сътрудниците на списанието, включително Пенчо Славейков, живеят от своите чиновнически заплати, губят целия си ден пред канцеларската маса и пишат. . . вечер. И все пак д-р Кръстев не е сам в работата си по списанието — дейно го подпомагат Пенчо Славейков, по-късно — Яворов и Петко Тодоров. Той им дава за преглед и дообработка, на „обществени начала“ (както бихме казали днес), един или друг материал. Влиянието на Пенчо Славейков в тоя колектив е такова, че скоро той става фактически основна фигура в списанието: нищо не можеше да излезе в „Мисъл“, без той да го прочете — спомнят си някои съвременници. Това е литературна група в най-буквалния смисъл на думата — със своя естетическа платформа, с взаимна защита в литературните спорове. В чести беседи в градинката в двора на д-р Кръстев или в тоя на Пенчо Славейков, или — в студено време, в стаите им, обсъждат материали за списанието, говорят по литературни въпроси.

Сложен е българският литературен живот в първото десетилетие на нашия век. Днес бихме казали, че безспорно най-голяма литературна сила тогава е Иван Вазов — но в онова време той е силно и язвително оспорван и от ляво (социалистите), и от „дясно“ — кръга „Мисъл“, а от средата на десетилетието — и от шумната група на българските символисти. Около Вазов са Иван Шишманов, Михалаки Георгиев, Кирил Христов (известно време), Спас Вацов — метеоролог с литературни интереси, Стефан Бобчев — редактор на списание „Българска сбирка“, литературна трибуна на Вазов и приятелите му, и др. За тях Пенчо Славейков е индивидуалист, чужд на народния ни живот. Във вечерните си срещи в своя „клуб“ — ресторанта „Юнион“ или в определен ден всяка седмица в дома на Михалаки Георгиев, друг седмичен ден — у Евгения Марс и другаде, главна тема на техния разговор е „групата „Мисъл“, която те атакуват с голяма острота. . .

Не ще сбърка тоя, който си представи, че схемата на тогавашния литературен живот е горе-долу такава: от една страна — реалистите, начело с Вазов, от друга — „индивидуалистите“, начело с Пенчо Славейков. Много по-сложна е литературната картина. Тя се усложнява например от това, че в „Мисъл“ — и в списанието, и изобщо в литературната му атмосфера, в срещите и разговорите — участвуват и понякога дори са отбелязани като редактори на списанието, такива писатели, за които бихме казали, че по художествен метод са по-близо до Вазов, отколкото до Пенчо Славейков: Тодор Влайков, Стоян Михайловски, в началото (до смъртта си в 1879 г.) Алеко Константинов и др. Тук е и Иван Андрейчин, и то още във времето, когато е социалист — и д-р Кръстев в статия за творчеството му го поучава, че в литературата е важен талантът, а не идеологията, че тя му пречи в „творческата му инвенция“ (за съжаление, Андрейчин скоро поема пътя на бездейната, даже еротична поезия, и става първият трубадур в България на западния модернизъм). Самият Яворов в „Мисъл“ е още от своите социалистически години, в „Мисъл“ са поместени повечето от стихотворения, които обозначаваме като негов „първи период“. „Мисъл“ има линия, и тая линия е естетично-формалистична, а в общата идеология, с която също много се занимава — идеалистическата и даже войнствено и полемично антимарксистката — но с тая линия съжителствуват и други значителни тенденции. Списанието е еkleктично по своето съдържание, тъй като, в пълно противоречие с основната му линия, в него се печатат изобилно много творби, близки до народния живот — от самия Славейков, от Михайловски и от други писатели.

Не само списанието — такава е и самата литературна среда на Пенчо Славейков. Покойната Райна Михайловска, съпруга на големия сатирик критически реалист, която почина преди няколко години, ми разказваше за голямата дружба на нейния съпруг с Пенчо Славейков. Тая дружба (след дружбата с Алеко Константинов) не е случайна — като имаме предвид силно критическата, дори памфлетно-сатирична жилка в много творби на Славейков, особено в неговата „хаплива проза“, с неин венец — биографичните бележки в „На Острова на блажените“. „Събирахме се често у нас, у тях или у Кръстеви — разказваше тя — спореха до среднощ. Михайловски винаги защитаваше Вазов, те се сърдеха, но пак бяха приятели. . . а в неделя на обед Пенчо почти винаги беше у нас“. . .

Тогава работното време в учрежденията е до шест (лете до седем) след-обед — винаги след това писателите-приятели се събират, ^{жи} за час-два в едно или друго заведение: Пенчо Славейков и неговите приятели — обикновено в Градското казино (дето е сега изложбеният салон в Градската гра-

дина), или — в кафене „България“, на ъгъла на улиците Аксаков и Левски. За тия срещи са написани безбройни спомени — от тях ние научаваме, че „край масата“ „ментор“ винаги е бил Пенчо Славейков. Със своя заповеднически характер, както го описват съвременниците, той отмерял литературни присъди, изказвал своите често остри мнения по различните литературни и обществени въпроси.

Малка е тогава София, населението ѝ се изчислява само на десетки хиляди, но в нея съществуват домове, където се дават богати приеми — бързо забогатялата буржоазия, следвайки принципа на парвенюто, подражава на своите западни колеги. Като прибавим към това голямата активност на дипломатическите агенти (както тогава се наричат легациите) с техните коктейли, срещи и приеми, ще се види доста шумната вечерна картина на малката София. Можем да преценяваме в един или друг смисъл въпросът за идеологията на Пенчо Славейков, но в неговата житейска и обществена практика е безспорен остро-антибуржоазният дух, презрителното му отношение към „паричния елит“ с празния му и суетен живот. Тия богати хора канят на своите приеми писатели, имат такива посетители, но не е сред тях Славейков. В бележката си за Силва Мара в „На острови на блажените“ той подлага на язвителна критика „живота на столичния „beau monde“ („изящен свят“), тия „салони“, „дето мобилите в асирйско безмълвие присъствуват на жертвоприношението на Приап“. (Приап — бог на оплодяването: намек за разврата във въпросните „салони“).

Но в друга, по-скромна форма писателите също така имат своите „салони“ — определени домове, дето се събират. Така, всяка сряда писателите от кръга „Мисъл“ и техните приятели се събират, след като са били в Градското казино или в „България, в дома на пианистката — французйка“ (омъжена за българин) Маргарита Стойчева-Лабрам; друг ден на седмицата — в дома на Мара Белчева (там, дето е сега Ловно-рибарският съюз на ул. Г. Генов), и пр. Ако имаше тогава там стенограф или магнетофон, можехме да прочетем стотици и стотици страници с колоритни мисли, реплики, изказвания на Пенчо Славейков по нашата и световна литература. . . Характерно е, че на тия срещи писателите са заедно с критиците — д-р Кръстев, Боян Пенев и др.

Ние отбелязахме, че по наше впечатление Пенчо Славейков не е имал особено близки връзки с иностранны писатели (въпреки това, че изучава чужди литератури и ги превежда на български, пише за тях). Тия неговии връзки са инцидентни, например със сръбския поет Йован Дучич (1871—1943 г.), през времето, когато живее в България като легационен чиновник. Но с един вид чужди литературни дейци той поддържа през целия си живот упорити, настойчиви връзки. Това са преводачите на българската литература на своите езици — неговите собствени преводачи, на първо място немецът Георг Адам и шведецът Алфред Йенсен. Пълно е било съзнанието му, че като живее в България, пише работи и повдига проблеми, важни не само за българите, но и за цялото културно човечество. Оттам това характерно съчетание у него на чисто българското, стигащо до фолклорното, и неговото „световно съзнание“, жаждата за изява на по-широк фронт. . .

Така виждаме ние изобщо творческия образ на Пенчо Славейков: докато по-старите от него писатели, които той заварва с вече определен облик при появата му на литературната арена, особено Вазов, подчер-

тават своя български национален характер, Пенчо Славейков е по-друг. В никакъв случай той не е оня „европеец“ с космополитично самосъзнание, чуждо на собствения му народ, както го очертаваше не една статия в миналото. Напротив, той е дълбоко, кръвно свързан със своя роден народ, той е българин със всяка своя клетка и фибра. В своето творчество Пенчо Славейков подзема основни, възлови проблеми на нашето национално развитие, като тоя за освобождението от чуждо робство, с апотеоза на Априлското въстание и Шипка, и изобразява в редица свои творби, особено в някои поеми, съществени черти на нашия народен живот. Но едновременно с това той съзнава, че нашият народ е част от човечеството, има свое място в света и трябва да застане на равнището на световната култура с нейните достижения в литературата, с по-новата ѝ форма за онова време, и пр. Тая негова борба за по-висока култура, за приобщаване към културните достижения на човечеството, допринесе много за обаянието му сред нашата интелигенция, която винаги е била и патриотична, и интернационалистична. Тъй като тоя проблем не е само литературен, а има общо значение в нашия народен живот, Пенчо Славейков в голяма степен доби значение и влияние, надхвърлящи литературните граници, с ореола на мислител философ. В самото творчество тая насока на Славейков към голяма култура получи широко възпъщение в неговите поеми, в които, на основата на живота на Б. тховен, Микеланжело и др., за пръв път в българската литература след Освобождението поставя „общочовешки въпроси“, свързани с творчеството и културата.

Неговият творчески облик има и една друга черта, която също подлежи на изяснение. Самият той неведнъж пише за себе си като за „самотник“ с изрази, които напразно някои биха смесили днес с така модното на Запад „самотчуждение“. Много пъти в стиховете си Пенчо Славейков се нарича „самотник“, говори за самотата като за свое качество. Сред образите, в които очертава самия себе си в „На острова на блажените“, е и тоя на Ралин Стубел — тип на поет-самотник, който живее далече от „суетата на света“ — „един самотен човек“. „Стубел — продължава тая автобиографична бележка в трето лице с измислени положения — е автор на две книги критически очерци, от които два правят особено впечатление. Първият, „Самотност“, е елегантно написан феърлетон в духа на Емерсона, в който се пей химн на усамотението, майката на всяко творчество и величие“. А в студията си „Потаената скръб на поета“, като говори за Пушкин, изразява такива с в о и мисли (не съвсем точно определящи Пушкиновия образ, но характерни за самия Славейков): „Той се отвърща от обществото, от средата, в която по неволя е изпаднал да живей, все повече и повече се заргъща в себе си, дири утеха в самосъзнанието си, което му шепне: „Ты цар — живи́ один!“ (Ти си цар — живей самичек!“)

Разбира се, писателят в буржоазното общество не може да бъде в конфликт с това общество — и оттам честото чувство за отчужденост и самотност. Но не случайно сред автообразите, в които се е нарисувал, Пенчо Славейков е очертал тия на Боре Вихор — тип на поет-борец, на Видул Фингар — писател общественик, участник в страстните и живи вестникарски полемики, и дори на Боне Войдан, своего рода социалист. . . Самотата, като отдалечаване от света на силните в „мира сего“ като презрение към тях, е черта у Славейков, но не е обща черта на неговия творчески облик, както е у писателите-мистици и мизантропи-песимисти.

Някога, когато четох биографията на един такъв писател-философ, автор на своя естетическа система, Артур Шопенхауер, направи ми

впечатление неговия „дневен режим“, състоящ се от работа в кабинета му и самотна вечерна разходка, на която не е допускал нищо друго присъствие. Само веднъж седмично, в определено време, той е приемал в дома си млади философи и писатели, пред които е изричал своите закланателни сентенции, като пастор в храм. Няма такова нещо живота на Пенчо Славейков! И той има „дневен режим“ — пред обед и след обед на служба, привечер — в някое заведение, вечер — в посочените гостувания и срещи, и творческа работа — нощем, обикновено от 11—12 до 3—4 ч. сутринта. Както се вижда, в тоя „режим“ съприкосновението му с хората има немалък обем — и по време на работата му в Народната библиотека или в театъра, и през време на вечерните разговори. Ние вече посочихме, в опита ни да очертаем литературната му среда, живото му общение с писателите, а и не само с тях. Това общение, още по-живо и съкровено, е и с народа — главно селския наш народ, както се вижда и от биографичните данни, и от няколкото негови пътеписни очерци, и от фолклорните му занимания, и от редица стихове.

Не съзр е ц а т е л (освен в оная степен, в която всяко естетическо усвояване на действителността съдържа елемента съзрение като начална форма на съотношението битие-съзнание, обект-субект), а жива действена личност в непрестанен контакт с живота на народа и интеллигенцията — ето писателският облик на Пенчо Славейков. Не п е с и м и с т (освен в оная степен, която иде от отчаянието, недоволството от буржоазната действителност), а — въпреки всичко — жизнерадостен, оптимистичен писател — ето Пенчо Славейков в най-добрите, основните негови творчески устремления. Можем да кажем, разбира се (но само за него ли?), че му е липсвала социалистическа перспектива, но не му е липсвала вярата в чистото бъдеще на народа, винаги го е озарявало лъчезарното сияние на „светлата бъднина“. И в тая бъднина, както се вижда от стихотворението му „Паметник“, подражание на едноименните стихотворения на Хораций, Державин и Пушкин, той съзира своя собствен образ, внедрен в новото народно съзнание:

И виждам аз край мене да минава
со поглед ведър и открито чело
нов род, възхитен зарад мойто дело,
и чест да ми въздава. . .

Стихове — прозрение, стихове — жива връзка на поета-класик с нашето ново, социалистическо време. . .